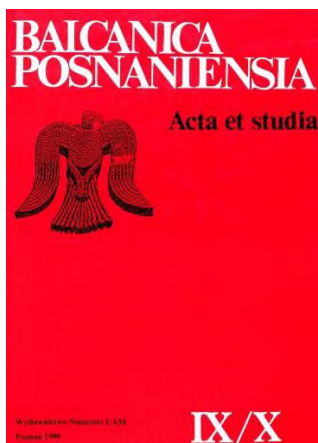

Hauziński Jerzy, *U źródeł systemu osmańskiego w Albanii*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1999, t. 9–10, s. 105–116.

<https://doi.org/10.14746/bp.1999.9-10.9>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54625>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

U ŹRÓDEŁ SYSTEMU OSMAŃSKIEGO W ALBANI

JERZY HAUZIŃSKI

ABSTRACT. Hauziński Jerzy, *U źródeł systemu osmańskiego w Albanii* (The Rise of the Ottoman System in Albania). Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, IX/X, Poznań 1999. Adam Mickiewicz University Press, pp. 105-116. ISBN 83-232-0867-0. ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Jerzy Hauziński, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku, Instytut Historii (Institut of History, Higher School of Pedagogics of Słupsk), ul. Arciszewskiego 22, 76-200 Słupsk, Polska-Poland.

Turcy osmańscy weszli w styczność z ziemiami albańskimi, opanowując wkrótce po zwycięstwie pod Czarnomenem w 1371 r. Macedonię. W tym samym w przybliżeniu czasie Turcy zaczęli wdzierać się w głąb terytoriów greckich w Epirze, oskrzydłając w wyniku tych działań od południa ziemie Albanii¹. Wdzierając się na terytoria Macedonii Egejskiej, Epiru południowego, a także północnego o przewadze ludności albańskiej, dowódcy osmańscy występowali początkowo w charakterze sojusznich oddziałów najemnych chrześcijańskich książąt². Można tu wspomnieć, że Epir właściwy i północny oraz ziemie Albanii na północ od rzeki Shkumbini były terenem rywalizacji pomiędzy romańskimi spadkobiercami Andegawenów i dynastów serbskich. W 1380 r. Turcy przeszli przez terytoria epirockiej Janiny (Ioannina) jako sprzymierzeńcy księcia tej ziemi Tomasza Preljubowicza (grec. Prelimpos) i zaatakowali Albańczyków, których przywódca Karol Thopia od dłuższego już czasu rywalizował z panem albańskiej północy Balszą II. Wzięty w przysłowiowe dwa ognie Karol Thopia zawarł sojusz z Osmanami. Około 1383 r. te-

* Do przypisów wprowadzono również pozycje wydane po 1987 r., tj. po dacie sympozjum.

¹ Zob. uwagi D. E. Pitchera, *An historical Geography of the Ottoman Empire from earliest times to the end of the sixteenth century with detailed maps to illustrate the expansion of the Sultanate*, Leiden 1972, s. 44; por. E. A. Zachariadou, *Marginalia on the history of Epirus and Albania (1380-1418)*, „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes”, R. LXXVIII, 1988, s. 194 n.; także J. Hauziński, w: J. Hauziński, J. Leśny, *Historia Albanii*, Wrocław etc. 1992, s. 95.

² H. Inalcik, *Ottoman methods of conquest*, „Studia Islamica”, R. II, 1954, s. 104; por. E. Rossi, *Saggio sul dominio turco e l'introduzione dell' Islam in Albania*, „Rivista d'Albania”, R. III, 1942, s. 200 n.

rytoria środkowej Albanii najechał bej macedońskiej Ochrydy Chajreeddin pasza. Wyprawa ta miała charakter rozpoznawczy i nie naruszyła stanu posiadania albańskich książąt. Zachęcony przez Karola Thopię Chajreeddin najechał posiadłości Balszy II w środkowej Albanii. 18 września 1385 r. (12 szabana 787 r. od hidżry) wojska Balszy II zostały pokonane w bitwie na równinach Savry, na wschód od Walony (alb. Vlora) i rozproszone, a on sam poległ³. Turcy bez przeszkód opanowali ziemie jego księstwa i rozszerzyli swoje rządy na portowy Durrës (wł. Durazzo). Chronologia kolejnych zdobyczy osmańskich w Albanii, obfitując w oddzielne epizody nie jest pewna⁴; nie jest zresztą zadaniem tego artykułu jej rekonstrukcja. Ważnym epizodem był najazd wodza Turkmenów, z małoazjatyckiego bejliku Saruhan Yigit bega po 1391 r., w wyniku którego Turcy zajęli Kruję i doszli w rejon Kaniny⁵. Klęska zadana Osmanom pod Ankarą przez Tamerlana latem 1402 r., a następnie rozdzierająca ich państwo przez kilkanaście lat wojna domowa sparaliżowały ich ekspansję na Bałkanach, nie wyłączając Albanii. Już jednak podczas wojny osmańsko-weneckiej z lat 1415-1419 działania prowadzone przez Turków na lądzie doprowadziły do opanowania przez nich niemal całej południowej i środkowej Albanii, od Buthroton (wł. Butrinto) aż po Kruję (tur. Akçahisar). Na podbitych obszarach albańskich Turcy osmańscy utworzyli „województwo” (tur. sancak; czyt. sandżak) określane przez zdobywców jako „ziemia Arvanidu” (Arvanid – ili) lub „ziemia Arnautów” (Arnautud-ili⁶). Zajęcie przez Osmanów w początkach października 1431 r. miasta Janina wraz z obwodem powiększyło wydatnie obszar sandżaku Arvanid. W następstwie terytorialnego rozrostu osmańskiej enklawy w Albanii sułtańscy pełnomocnicy dokonali wiosną 1432 r. nowego przeglądu ziem i ludności Arvanidu, co równało się ostatecznemu narzuceniu jej osmańskiego systemu administracyjnego. Zdaniem współczesnego uczonego tureckiego Halila Inalcika, „przegląd ten może być poczytywany za faktyczny moment początkowy długotrwałego albańskiego oporu podczas następnych dziesięcioleci”⁷. Jako pierwsze odmówiły zarejestrowania niektóre z osad w górskich obszarach Kurveleshu i Bzorsheku. Od tej chwili próby oporu były często ponawiane, przegradzając się w końcu, jesienią 1443 r., w wielki ruch ludu albańskiego pod wodzą Jerzego Kastrioty, zwanego Skanderbegiem⁸. Mimo tych

³ D. E. Pitcher, dz. cyt. s. 45; H. Inalcik, art. *Arnawutluk*, „The Encyclopaedia of Islam. New Edition”, t. I, Leiden – London 1960, s. 653 (dalej: EI NE); J. Hauziński, dz. cyt. s. 96.

⁴ Por. E. Rossi, dz. cyt. s. 202.

⁵ Zob. H. Inalcik, art. *Arnawutluk*, s. 654; por. J. Hauziński, dz. cyt. s. 97.

⁶ J. Hauziński, dz. cyt. s. 98; tenże, *Odbudowa państwa Osmanów i jego organizacja wojskowa w połowie XV wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCL XXVIII – 1995, Prace Historyczne z. 119; *Studia Polono-Danubiana et Balcanica VII* pod red. D. Quirini-Popławskiej, s. 49. Historyczno-etymologiczne rozgraniczenie pojęć Arvanid i Arnautud z przytoczeniem aktualnej literatury przedmiotu daje H. T. Norris, *Islam in the Balkans. Religion and Society between Europe and the Arab World*, London 1995, s. 33-37.

⁷ Art. *Arnawutluk*, s. 654.

⁸ J. Hauziński, w: *Historia Albanii*, s. 104; szczegóły w wydanej anonimowo monografii historyków albańskich: *George Kastriot-Scanderbeg and the Albanian – Turkish war of the XVth century*, Tirana 1967, s. 38-40 (dalej: George Kastriot-Scanderbeg).

wystąpień Osmanowie zachowali przewagę w sandżaku Arvanid, zwłaszcza zaś w jego ośrodkach południowych i centralnych. Zdecydowana większość muzułmańskich i chrześcijańskich timariotów pozostała w posiadaniu swoich baneficjów, timarów. Potwierdza to opublikowana przez wspomnianego badacza tureckiego H. Inalcika księga katastralna dla sandżaku Arvanid z 1432 r., pozwalająca odtworzyć zasięg i charakter osmańskich rządów w Albanii⁹. Co najważniejsze jednak, zabytek ten jest nieocenionym źródłem z zakresu dziejów społecznych, dającym możliwość określenia stosunków społecznych i gospodarczych w „krajnie Arvanid”, a dzięki metodzie „per analogiam” także w innych przyczółkach dominacji Osmanów nad ziemiami albańskimi. W Arvanidzie, podobnie jak w innych jednostkach terytorialno-administracyjnych Rumelii, zaprowadzono organizację lenn wojskowych nawiązującą do bizantyńskiego systemu pronoii¹⁰. Podobnie jak w Bizancjum cesarz, tak w państwie osmańskim sułtan przenosił na swoich podkomendnych – początkowo dożywotnio, później zaś także na ich spadkobierców – uprawnienia państwa, nie wyłączając prawa do poboru podatków w granicach określonego obszaru. W zamian za to timariot był zobowiązany do udzielania teokratyczno-wojskowemu monarsze pomocy zbrojnej¹¹.

Formowanie się systemu osmańskiego w Albanii było procesem trwającym kilka stuleci, rozpoczęło się zaś, jak o tym już była mowa, od w zasadzie zewnętrznego przyczółku sułtanatu w postaci sandżaku Arvanid, a w pewnej mierze również innych sandżaków obejmujących w strefach przygranicznych terytoria i ludność albańską. Do tego rodzaju jednostek zaliczyć należy m.in. sandżak Skoplja (Üsküp), Ochrydy (tur. Ohri), a także epirocką Janinę (tur. Yanja), będące w początkowej fazie swego oddziaływania terytorialnymi organizmami pogranicznymi, swego rodzaju „marchiami” (tur. uc). Rozległe enklawy oporu rodzimej ludności albańskiej oraz weneckie państwo w Albanii uniemożliwiły scalenie terytoriów tego kraju z europejską częścią Sułtanatu, Rumelią. Przełom na korzyść zdobywców zaznaczył się w latach 1466-1479, tj. od momentu wystawienia w centrum kraju, na dawnym szlaku Via Egnatia twierdzy Elbasan, do wyeliminowania z północy kraju władzy Weneccjan, uwieńczonego zdobyciem przez Osmanów Skutari (Szkodra; tur. Iskenderije). Stan osmańskiego posiadania w Albanii nabrał charakteru zwartego szablonu terytorialnego wkrótce po tej drugiej dacie, dokładnie zaś w latach 1479-1485, przy czym ostatnia ta data oznacza przeprowadzenie kolejnego rejestru w kraju „synów orła”,

⁹ O znaczeniu tego źródła zob. H. Inalcik, *art. Arnawutluk*, s. 654 n.; ostatnio A. Željazkova, *Razprostranjenje na isljama v zapadnobalkanske zemi pod osmanske vlast XV – XVIII vek*, Sofia 1990, s. 77. Z danych tego źródła (bez przywołania tureckiego wydawcy) czerpią także autorzy pracy George-Kastriot Scanderbeg, s. 27 nn.

¹⁰ Wpływ pronoii (прпвоіа) na instytucje osmańskie omawia E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht – Die Osmanen (1300-1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, wyd. 3, Berlin 1978 (DDR), s. 117, s. 202, s. 328-330.

¹¹ H. Inalcik, *Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle d'après un registre de timars ottoman*, „Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs”, R. IV. 1952, s. 118-138; por. E. Werner, *passim*.

tym razem na jego północy¹². Obszar Albanii podzielony był wówczas pomiędzy cztery sandżaki: Iskenderije (Szkodra), Awlonja (Valona), Elbasan i Ochryda (Ohri)¹³. Terytoria tych sandżaków uległy z grubsza podziałowi na kazy. I tak w skład sandżaku Szkodry weszły kazy: Iskenderije, Podgorica (tur. Podgoridža), Bihor, Ipek, Prizren (Prizrin), w ogólnych zarysach zaś – Karadagh (Zeta i część Czarnogóry). Terytoria Awlonji zostały podzielone pomiędzy „powiaty”: Belgrad (Berat), Iskarapar, Premedi (Permet) Bogonja, Tepelena (tur. Depedelen), Argirikasri (Gjirokastra), Awlonja. „Województwo” Elbasan składało się z czterech kaz: Elbasan, Cermenika, Isbat, Dirac, Ochrydy zaś z identycznej liczby następujących kaz: Ohri, Dibra, Akcahi-sar, Mat. Stosunki ludnościowe i społeczne według stanu po 1485 r. ilustruje poniższa tabela, zamieszczona w pracy H. Inalcika *Arnawutlik*, s. 665.

Tabela 1

Sandżaki	Ośrodki			Ludność			Urzednicy i wojskowi**					Wpływy podatkowe	
	Miasta	Twierdza	Wioski	Rodziny chrześcijańskie	Rodziny muzułmańskie	Rodziny żydowskie	Sandżakbej	Kadi	Zaim	Timarioci	Dżebel	Mustafizowie Strażnicy fortec	W akce (jeden dukat wenecki był wartości 52-60 akce w tym okresie)
Iskenderije	5	6	895	23.355	371	—	1	4	8	137	?	297	4.392.910
Awlonja	7	7	?	33.570*	1344	528* 25 w Belgradzie	1	7	68	479	654	346 i 107 azabów	6.991.830 w trzech kazach: Argirikasri, Awlonji i Belgradzie
Elbasan	3	4	250	8.916	526	?	1	3	2	109	1031	400 250 azabów	1.260.087
Ohri	4	6	849	32.648	623	—	1	4	8	388	655	193	2.947.949

* Stosuje się tylko do kaz Belgradu, Argirikasri i Awlonji.

** Wykaz ten nie uwzględnia dyzdarów, ketchudów, chatibów, imamów oraz szajchów, którzy prawie zawsze byli obecni w każdym mieście.

Określona w srebrnej monecie tureckiej zwanej akce – srebrna (tur. akçe) wysokość wpływów dochodów skarbu z tych prowincji jest w przybliżeniu porównywalna z głównym weneckim środkiem płatniczym tejże doby, złotym dukatem¹⁴. Same

¹² Zob. A. Željazkova, dz. cyt., s. 81 n.; na temat zawartości defterów dla Albanii S. Pulaha, zob. jego *Peryferyjne i centralne obszary sandżaku Szkodry do końca XV w.*, Studime Historike, cz. I, 1971, nr 2, s. 243-273; cz. II, 1971, nr 3, s. 115-138 (w jęz. alb.).

¹³ Zob. H. Inalcik, *art. Arnawutlik*, EI NE, t. I, s. 655 n.

¹⁴ Nie ulega wątpliwości, że nazwa tej monety wywodzi się od bizantyńskiego aspra, w przypadku zaś obiegowej monety okresu staroosmańskiego występuje z apellativem: akçe-i osmani, por. I. H. Uzunçarşılı, *art. Akçe*, w: *Islam Ansiklopedisi*, z. 1, s. 232-233. Problem spadku wartości tego środka płatniczego zob. B. Lewis, *Narodziny nowoczesnej Turcji*, Warszawa 1972, s. 47.

natomiast dochody z albańskich sandżaków, podobnie jak w przypadku innych „województw” rumelijskich, pochodziły z dochodów „lenn wojskowych” nazywanych timarami. Słowo „timar”, pochodzenia perskiego, oznaczało m.in. troskę, wynagrodzenie, dobrodziejstwo¹⁵. W tym trzecim znaczeniu jest ono odpowiednikiem łacińskiego terminu „beneficium”, znanego dobrze z praktyki społecznej feudalizmu zachodniego. System timarów, nawiązujący do wcześniejszych muzułmańskich form władania ziemią, zwłaszcza zaś do procedury znanej jako ikta, przyjął się pierwotnie w bejliku Karaman¹⁶.

Państwo osmańskie nabierając w wyniku podbojów charakteru imperialnego, zmuszone było oprzeć swój system ekonomiczny na czytelnym systemie podatkowym. Głównym źródłem podatków państwa stały się zróżnicowane nadziały gruntów, przekazywane różnym użytkownikom, swego rodzaju dzierżawcom, którzy musieli, posługując się ludnością uzależnioną ekonomicznie, wypracować środki, rozchodowane w pierwszej kolejności na militarne zadania państwa, a także na utrzymanie siebie samych i ludzi zależnych. Wcześniej też wprowadzono szczegółowe rejestry wszystkich powinności, z przypisaniem właściwej osobie, tzn. timariotowi i jego feudalnej klienteli. Na szeroką skalę stosowane katastry, wykazy pogłównego, sporządzane były dla celów podatkowych. Osmanski kataster był, ściślej rzecz ujmując, urzędowym spisem nieruchomości (gruntów i budynków), z dokładnym oszacowaniem ich wartości i wykazem dochodów. Należy jednak zaznaczyć, że wczesne katastry osmańskie na ogół nie ujmują wszystkich tych elementów. Przez długi okres system timarów był podstawą funkcjonowania państwa w terenie, a także bazą dla ekspansji zewnętrznej. Teoretycznie użytkownicy timarów, timarioci, nie musieli osobiście uczestniczyć w walkach. Wolno im było wyręczać się w tym kategorią znaną jako dżebel (tur. cebelu), wojowników dostarczanych „konno i z orężem” przez sipahiów, tj. właściwych timariotów. Liczebność tej kategorii, a więc zarówno żołnierzy „dżebelu”, jak i sipahiów-timariotów, określana była wielkością dochodu z timaru, owego nadania warunkowego odniesionego do określonego terenu. W zakresie praktyki administracyjnej i prawniczej, a więc również w zakresie rozdawnictwa timarów, władcy osmańscy bazowali na prawach i tradycjach istniejących na danym terytorium do momentu podbicia go. W wydawanych kodeksach monarchowie osmańscy uwzględniali dawne prawa (kanun-i kadim) i dawne rejestry (defter-i atik)¹⁷. Nieraz odwołując się do dawnych tradycji, w kodyfikacjach tych wspomina się o timarach. W katastrze dla sandżaku Arvanid zawarto między innymi taką uwagę, nawiązującą bez wątpienia do praktyk przedosmańskich: „Jeśli granice

¹⁵ J. Deny, *art. Timar*, w: *Encyklopaedia des Islam*, t. IV: S – Z, Leiden – Leipzig 1934, s. 830-840; por. E. Werner, dz. cyt. wg indeksu: Timar.

¹⁶ Zob. M. S. Meier, *K voprosu o proischożdenii timara*, w: *Formy feodalnoj zemelnoj sobstvennosti i vladenija na Bliżnem i Srednem Vostoke*, Moskwa 1979, s. 110-118.

¹⁷ Charakterystyka tych rejestrów zob. B. Cvetkova, *Les tahrir defterleri comme sources pour l'histoire de la Bulgarie et des pays balkaniques*, w: *Revue des Etudes sud-est européennes*, XVI, 1978, cz. I, s. 91-104.

(posiadłości) którego bądź sipahiego zostały naruszone i uległy zaciemnieniu, to należy obejść je wraz z mieszkańcami wioski i rozmieścić kamienie graniczne jako znaki»¹⁸. W zakresie podatkowym wzorowano się na praktyce bejliku Karaman. Można więc przytoczyć fragment, który stał się podstawą praktyki podatkowej pierwszych sultanów z rodu Osmana: „W Karamanie od dawnych czasów wioskami administrowali (pod warunkiem uiszczania podatków) dwukrotnie: pierwszy raz pod określeniem «divani» i drugi raz pod określeniem «malikjane». Odnosnie do malikjane z wakfów lub mulków, to zarządca (sahib) wakfu (lub mulku) miał prawo do całej dziesięciny ze starych winnic, które istnieją w wioskach. Połowa zbiorów ze zbóż i zbiorów od młyna należała do zarządcy wakfu lub do właściciela mulku, druga połowa przypadła timariocie (sahib-i timar). Zwyczajne podatki (urfijat) z wiosek, takie jak resm-i çift; bennak, džaba, podatek od owiec, resm-i tapu i desztbani przysługiwały sipahiemu. Posiadacz mulka i zarządca wakfu nie miał do nich żadnych praw. Do tej pory w taki sposób postępowano»¹⁹. Przytoczone informacje katastrów sporządzonych dla Albanii zdają się potwierdzać określone wyżej zasady.

Praktyka osmańska korzystała z instytucji zabezpieczenia materialnego przyjętego dla różnych form użytkowania: w krótkich rejestrach timarnych (defter-i idżmal) określone zostały: ilość wiosek (karije), ilość domów (dymów) obłożonych podatkiem (chane), niezaludnionych ziem urodzajnych (mezre'a) i liczba rajatów, nie wchodzących w skład dymów opodatkowanych (nieżonaci, wdowy i ludzie bez ziemi). Natomiast w rejestrach dokładnych (defter-i mufassał) zawarte były imienne spisy podatników-rajatów i wykazy wszystkich powinności, z określeniem rozmiarów wpływów z nich (zsumowane dla każdej wioski) w ekwiwalencie w naturze i w pieniądzu.

Obok podatków muzułmańsko-osmańskich aktualność zachowały pewne praktyki podatkowe z czasów bizantyńskich. I tak w niektórych regionach Albanii przetrwał podatek w wysokości dwóch korców pszenicy i tyleż od żyta uiszczany raz w roku. Zachowano również cła handlowe zwane bad-u hava (dosł. wiatr i powietrze), wzorowane na bizantyńskim aerikonie (podatek pośredni od ludności miejskiej). Jako podatek zachowujący moc zwyczaju (tur. adet) z czasów bizantyńskich przetrwały opłaty od zwierząt nie używanych do orki (tur. tavuk ve boghaca, gr. kaviski). Chłopom albańskim, raji, w większości chrześcijanom, narzucano coraz to nowe podatki, od głowy, od ziemi, od sadów, winnic, owiec. Nakładano na nich daniny nadzwyczajne, sięgające wysokiego procentu zbiorów, obowiązki utrzymywania dróg, karawanserajów, stacji wojskowych²⁰.

Wcześniej zakorzeniła się praktyka polegająca na tym, że wszystkie podatki, z wyjątkiem džizji, którą odprowadzano regularnie do sułtańskiego skarbu, pozosta-

¹⁸ Cyt. za H. Inalcik, *Przedmowa do defteru dla Arvanidu*: Hicri 835 Tarihi Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Turk Tarih Kurumu yarinlarindan XIV Seri, Ankara 1954, s. XXIX (dalej: DAR.).

¹⁹ Cyt. za N. Beldiceanu, *I. Beldiceanu-Steinherr, Recherche sur la province de Qaraman au XVI siècle*, w: *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XI, Paris 1968, s. 69.

²⁰ J. Hauziński, w: J. Hauziński - J. Leśny, *Historia Albanii*, s. 126.

wały w dyspozycji feudalnych dzierżawców, timariotów i zaimów. W rozpatrywanym okresie sipahowie, a więc w większości sami timarioci, byli jedynie zarządcami ziemi, teoretycznie natomiast nie mieli praw do osób traktowanych wyłącznie jako przymusowa siła najemna. Dopiero praktyka późniejsza usankcjonowana kanunami Sulejmana Prawodawcy i jego następców daje timariotom i innym „lenni-kom” państwa prawo do raji, kategorii, której upośledzenie zostaje ustawowo usankcjonowane²¹. Jednakże mówienie o tym w rozpatrywanym okresie jest przedwczesne. Dla albańskiej ludności chłopskiej w tym okresie dokonało się jedynie „przeniesienie” świadczeń z feudalów chrześcijańskich na muzułmańskich panów.

Na lata 1468, 1479 i 1492 przypadają wielkie fale migracji Albańczyków. Pewną ilość przymusowych przesiedleń przeprowadziły również władze osmańskie. I tak w 1484/85 wysiedlono część mieszkańców Laberii, w 1499 to samo spotkało albańskich mieszkańców z doliny Matu (także: Mati), w pierwszych latach XVI w., zaś w związku z ostatnią na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych fazą wojen albańsko-weneckich deportacje dotknęły ludność północnego wybrzeża Albanii, część zamieszkaną przez Albańczyków rejonów Macedonii oraz strefę Himary. W wyniku przesiedleń i ruchów migracyjnych kraj opuściły dziesiątki tysięcy ludzi. W zestawieniu z przeglądem z 1432 r., w początkach XVI w. ludność zmniejszyła się więcej aniżeli podwójnie, co doprowadzić musiało do znacznego obniżenia wpływów podatkowych. Zasada ta nie dotyczy głównych ośrodków miejskich kraju.²²

Tabela 2

Miasta	1432		Początek XVI w.	
	Rodziny chrześcijańskie	Rodziny muzułmańskie	Rodziny chrześcijańskie	Rodziny muzułmańskie
Gjirokastra (Ergirikasri)	121	–	143	–
Berat (Belgrad)	175	–	561	11
Kanina	216	–	514	–
Përmet (Premedi)	42	–	260	–
Klisura	100	–	514	–
Akqahisar	125	–	89	65

„Rejestry” dla Albanii pozwalają określić rozmiary opodatkowania tych ziem, a także dokładniej zlokalizować sieć timarów i uzyskać niezbędne informacje o osobach samych timariotów.

Już w katastrze z roku 1431 dotyczącego rejonu Kruji znajdujemy następującą notę: „Akqahisar sama jest zamkiem z kamienia, strzeżonym jak następuje: według

²¹ A. Željazkova, dz. cyt. s. 106 n.; por. *The History of Albania from its origins to the present day*, London 1981, s. 88.

²² Podają za H. Inalcik, *art. Arnawutluk*, s. 656.

aktów zaprowadzonych dzięki łaskawości sułtana (Mehmeda I – J.H.) i sułtana nasyich czasów (Murad II – J.H.), spod dziesięciny wyjęte są produkty i ispence, opłaty od winnic i pasiek oraz inne należności, lecz wnoszą oni nieliczne pogłówne. Są także w posiadaniu aktów (temessükleri) zaprowadzonych przez Jakuta Paszę i Hoca Firuza Paszę: z tytułu zadośćuczynienia za Akçahisar zostało pozostawione Kollojke (Killojke) z wszystkimi przyległościami. W czasach sułtana (Kollojke) stało się hassem (arab. chass) siübaşiego. (Jest tam – J.H.) 125 domów, 19 wdów²³.

Z równoległego zapisu marginalnego wynika, że 125 domów chrześcijańskich zostało powierzonych służbie strażników twierdz. Domy te obciążone zostały jedynie pogłównym (cizja; arab. džizja), natomiast wyłączone od innych świadczeń. Z innych obciążeń, poborcy podatkowi nie naliczyli dziesięciny od zbóż, winnic i pasiek, nie uwzględniono tym samym podatku ispence. Wypada zaznaczyć, że administracja osmańska powierzała ochronę zamków samym chrześcijanom, co było zgodne z polityką Osmanów stosowaną także w pozostałych krajach podbitych. Praktyka ta pozostaje w zgodzie ze stosunkiem wobec Kruji ze strony Andronika Paleologa II, cesarza Bizancjum²⁴. Tego typu ulgi są znane również w przypadku zamków: Istulus (Stelush), Petril (Petrela), Modrić (Modrica), Kocacik (Svetigrad). Można wspomnieć, że według rejestru z czasów Sulejmana I ulgi chrześcijan w tym rejonie obejmowały 53 dymy (domy) i 10 kawalerów (mucurred), gdy jedynie 4 osoby są wzmiankowane jako strażnicy zamku. Wszyscy oni, podobnie jak pozostała reszta, zwolnieni byli od pozostałych świadczeń (podatków) z wyjątkiem pogłównego (cizje). W tymże czasie występuje na obrzeżach cytadeli 65 domów muzułmanów²⁵. Obowiązkiem ich było nieść służbę sandżakbejowi, zwłaszcza zaś spełniać posługi militarne. W zamian za te obowiązki oni nie świadczyli innych danin na rzecz posiadacza timaru jak tylko dziesięciny. W innych feudalnych państwach muzułmańskich praktyka ta dotyczyła wyłącznie wyznawców islamu.

Z katastru znajdującego się w Archiwum Rady Ministrów Republiki Tureckiej, datowanego na marzec 1467 (szaban 871) można wnosić, że Skanderbeg wbrew swoim wysiłkom, utracił kontrolę nad szlakiem prowadzącym do Albanii Północnej i że Osmanowie stali się bezpośrednimi panami okolic Kruji²⁶. Skanderbeg zachował jedynie kontrolę nad terytorium na zachód od Kruji. Dokument ten oddaje w znacznym stopniu sytuację z czasów, gdy żył jeszcze Skanderbeg. Można na jego

²³ DAr., s. 103; cyt. za A. Inalcik, *Les regions de Kruje et de la Dibra autour de 1467 (d'après les documents ottomans)*, w: DCEA, t. I, Tirana 1969, s. 226 (Deuxieme Conference des Etudes Albanologiques).

²⁴ Zob. H. Inalcik, *Les regions de Kruje*, s. 227. Andronik II Paleolog (1282-1328), wykorzystując wyparcie z Kruji garnizonu andegawerskiego (wkrótce po 1281 r.), wprowadził tam własnego katepana, zob. AAV, t. VI, s. 128.

²⁵ H. Inalcik, m. cyt. (na podstawie księgi katastralnej nr 367, Archiwum Rady Ministrów RT, Istanbul).

²⁶ Tamże, s. 228. H. Inalcik charakteryzuje ów kataster (nr 508 Archiwum RM, Istanbul) jako kataster pełny (mufasal-icmal), a więc zawierający szczegóły dotyczące ludzi, podatków i timarów, zob. m.in. cyt. przyp. nr 20.

podstawie odtworzyć przebieg granic wszystkich wiosek, które kataster kolejno wymienia, a także granic wskazujących na włości timariotów²⁷. Ażeby ukształtować sobie pogląd na charakter tych włości, poddać należy analizie informacje zawarte w tymże rejestrze.

Rejestr otwiera has mirlivy (sandżakbej). Należy przyjąć, że chodzi o sandżakbeja Oheru (Ochrydą). Według rejestru z roku 1519 sandżak Ochrydy obejmował następujące nahije: Prespa, Dirça, Mokri, Gura, Dolna Dibra, Dulgoberda, Jupa, Çermenica, Reka, Mat, Ivraça, Akçahisar, Dimitri Gönima, Kurbin (Beneda, Karli)²⁸. Has mirlivy składał się z następujących nahijetów (wilajetów):

1. W wilajecie Górnej Dibry (Dibri): Rahonik;
2. W wilajecie Dulgoberdy (obecnie Gollobordy): Ivladimiric, Manastriça, Yablaniça, Tumjani, Bulkiza;
3. W wilajecie Çermenicy: Lika, Curani;
4. W wilajecie Mati: Kilos, Bilekamen, Forharja, Liz, Cijaj, (Citaj?), Midha, Martinaş, Gik, Buk, Kistil, Laç, Selita, Kilişt, Miçale;
5. W wilajecie Dimitri Gönima: Viştol, Solomon, Kajril, Birzan, Gajbi, Bukati, Korjasot, Fiko, Mataris, Iskandani, Napizi, Duş, Dulak, Iskopindhi, Luzdi, Kolaşi, Koştanja, Lendije;
6. W wilajecie Kurbin: Zevalbinişt, Lac, Birsat, Kacular, Mali-Bardh, Selita, Galata, Likapaj, Ismak, Kurbin, Madhis;
7. W wilajecie Akçahisar: Mişgrad, Mavruşak, Novaj, Cizin, Gönimi;
8. W wilajecie Beneda: Pijac, Muniz.

Dochody hasu we wszystkich tych wioskach, które podlegały mirlivie, osiągnęły wysokość 46 567 akcze (w przybliżeniu 1000 złotych dukatów weneckich). Dibra stała się zeametem (ziamet) i w okresie, który stanowi przedmiot naszych zainteresowań, znajdowała się w rękach Ahmeda beja, syna Jureny (Yurema?). Wioski hasu Ahmeda beja w Górnej Dibrze i Dolnej Dibrze były następujące:

1. W Dolnej Dibrze: Banişt, Kurna, Kirçişta, Lijani, Şipanci, Selişte, Dena-Çavişte, Çinci, Potasti, Tirnovik, Bohmagu (?), Kłoboçişte, Damtijar (?), Pakli, Terapçi, Makilar, Ulasik;
2. W Dolnej Dibrze: Peskopija (znajdował się tam klasztor, wyłączony od świadczeń na rozkaz sułtana), Tirana, Istarovis, Biloje, Çirjani, Brezdan, Kubilani, Kalçişt, Kurna-Brasti, Vinca, Şimbat, Tirpişte²⁹.

Dochody z wiosek stanowiących zeamet Dibry w liczbie 233 dymów osiągały 29 793 akcze. Ojciec Ahmeda beja, Jurema, był bez wątpienia dawnym panem tego regionu. Wiadomo, że w tym samym rejonie bronił swych praw Mojżesz Dibra, któ-

²⁷ H. Inalcik, dz. cyt., s. 229.

²⁸ Jak wyżej.

²⁹ Jak wyżej; o wyparciu z Dolnej Dibry Mojżesza Golema zob. A. Gegaj, *L'Albanie et l'invasion turque au XV siècle*, Louvain-Paris 1937, s. 70 (wymieniony jako Mois Dibra), s. 95 (Mois Golem Dibra).

ry sprzymierzywszy się ze Skanderbegiem, walczył po jego stronie. Mojżesz (Mojsa) został stąd wyparty, prawdopodobnie po roku 1448³⁰.

Drugim zeamentem tegoż katastru była Rjeka (Reke), a jej sübaşım był Karagoz bej.

W katastrze, po zeamecie sandżakbeja i rządcy Dibry występują timary. Dzięki systemowi przyjętemu w rejestrze dysponujemy zbliżonymi do nazw oryginalnych nazwami wiosek rozdzielonych jako timar. Można wspomnieć, że na marginesie nazw tych wiosek figurują imiona ich mieszkańców i różnorodne przychody z należności z rolnictwa.

Reprezentatywne informacje dla sandżaku Arvanid, na przykładzie rejonu Dibry, przynosi rejestr zrekonstruowany przez H. Inalcika. Dokonana przez niego analiza pozwala ustalić szczegółowy podział administracyjno-podatkowy sandżaku Arvanid w okresie jego świetności oraz w miarę dokładnie określić rodzaj powinności nałożonych na poszczególne wilajety, nahije oraz wioski. Terytorium Arvanidu było podzielone na wilajety: Górna Dibra, Dolna Dibra, Dulgoberda, Rjeka, Çermenica, Mati, Ivrağa, Dimitri Gönima, Akçahisar (Kruja) oraz samodzielną nahiję Beneda³¹.

Większość mieszkańców wiosek regionu Kruji w wyniku kolejnych faz antyosmańskiego oporu musiała opuścić swoje domostwa. W regionie tym na 35 wiosek, 30 zostało opuszczonych. Należy przyjąć, że tamtejsza ludność emigrowała do enklaw weneckich na północy kraju lub nawet do Włoch. Tak więc wilajet Kruji wedle zapisu katastru z 1432 r. tworzył rozległą jednostkę z wioskami względnie zamożnymi, pod zarządem sübaşiego (zaim). Tylko w 27 wioskach z 369 dymami has sübaşiego osiągnął dochód 32 668 akcze. W wioskach opuszczonych, wspomnianych wyżej, napotykamy jako dymy: 3 w Şingerg (Shingjergji), 12 w Asani (Asan), 5 w Kurdsan (Kurtseng), 37 w Kolakşi (Kolakas), 8 w Dom (Domi), 9 w Mazeraku, 18 w Ozgurtas (Ozgurdis), 9 w Bogomis, 29 w Virjon (Virijon), 11 w Barkin (Barkan), 17 w Dolnej Kusari (Dolny Kaşar); 9 w Górnej Kuşari (Górny Kaşar)³².

Wilajet Reki (Rjeka) był strefą, w której spotyka się znaczną liczbę opuszczonych wiosek (13 osad). Jest to rejon, który znajdował się pomiędzy Dibrą a twierdzą Kocacik, stanowiąc dogodny teren walk. Ludność wiosek pomiędzy Dibrą i Krują została mocno przetrzebiona w wyniku walk. Większość z tych osad nie przekraczała 10 dymów. Wioski liczące 20-30 dymów stanowiły wyjątek. Osady, które liczyły powyżej 20 dymów są następujące: Kovaçica w Górnej Dibrze 24 dymy, Borova w Dolnej Dibrze 27 dymów, Luzinje 46 dymów, Şemil od Çermenicy 42 dymy, Lubnik 30 dymów, Mirak 30 dymów, Brajunkeni 24 dymy, Virnovic z Rjeką 22 dymy, Radovista od Dulgoberdy 21 dymów, Gijk od Ivraği 21 dymów. Pozostałe wioski liczyły poniżej 20 dymów. Według katastru przeprowadzonego w tej strefie w 1519 r., uwagę zwraca fakt, że wioski te w większości zachowały znaczną populację i po-

³⁰ H. Inalcik, dz. cyt., s. 230 n.

³¹ Tamże, s. 231 n.

³² Tamże, s. 232.

ważne dochody. Na przykład w wiosce Kurdsan, która opustoszała w roku 1467; w 1519 znajdował się jeden dym muzułmański i 23 dymy chrześcijańskie, w Bulasas 2 dymy muzułmańskie i 32 chrześcijańskie, w Selite 79 dymów chrześcijańskich, w Uzgurtas (Uzguris) 30, w Şinmiri 35; w Domie 1 dym muzułmański i 36 chrześcijańskich, w Dużym Şinginie 80, w Singergu 158, a w Şipalu 70. Wioski liczyły na ogół 20 dymów³³. Opierając się na tych danych należy stwierdzić, że walki pomiędzy Skanderbegiem i Osmanami oznaczały prawdziwą katastrofę i okres spustoszenia dla ziem Albanii, zwłaszcza środkowej i północnej. Wpływy z sandżaków albańskich, idące wprost do skarbu państwa były zatem, aż po czasy Sulejmana Prawodawcy (tur. Kanuni) niewielkie. Nie oznacza to, ażeby podatnikom albańskim umożliwiano uchylanie się od świadczeń i danin. Specyfiką albańskich forpoczt imperium Osmanów było natomiast to, że Sułtanat godził się na odstępowanie znacznej części renty feudalnej albańskim timariotom³⁴, wśród których w stuleciu XV przeważali chrześcijanie, zarówno obrządku wschodniego, jak i katolicy. Ci ostatni przeważali na północy kraju³⁵.

THE RISE OF THE OTTOMAN SYSTEM IN ALBANIA

Summary

The formation of the Ottoman system in Albania was a long process that lasted for centuries. It actually began from an external outpost in the form of the *sancak* of Arvanid, and in a lesser degree, from other *sancaks* covering Albanian border territories and people. Such structures were found also in *sancaks* of Üsküp, Ohri, and the Epirotic Yanja, which in the beginning were border organisms, a kind of "marches" (Tur. *ucs*). The unification of those territories and the European part of the Sultanate, Rumelia, was impossible due to the resistance of the indigenous Albanian

³³ Jak wyżej.

³⁴ Zob. E. Rossi, dz. cyt., s. 204 nn.; A. Željazkova, dz. cyt., s. 84-86; E. Werner, dz. cyt., s. 265-269. Ustawy Sulejmana Prawodawcy, opublikowane przez Hadjibegića wprowadzają wyraźny podział timarów, a pośrednio podatków z nich ściąganych na „swobodne” i „nieswobodne”. Komentator cytuje równocześnie jeden fragment nie opublikowanego kanunname z tego okresu, w którym „rząd centralny” orzeka: „Wsie i obszary siewne w państwie [potomków – J.H.] Osmana mogą mieć dwojaki charakter: «swobodnych» lub «nieswobodnych». Swobodnymi są hasy sułtańskie, vakufy sułtana i jego paszów, vakufy wezyrów i ich majątki (mülk), dobra koronne (has) dizdarów, mir-miranów oraz posiadłości sandżakbejów (...) Wszystkie wymienione są wolne. Te swobodne daniny (tur. *rustum-i serbestiye*) zapisane są w rejestrach i wyłącznie na ich konto”, cyt. za H. Hadjibegić, *Kanunnama sultana Sulejmana Zakonodawcy iz prvih godina njegovi vlade*, „Glasnik Zemalskog Muzeja u Sarajevu”, R. IV – V 1949 – 1950, s. 30 n.

³⁵ Zagadnieniu przechodzenia albańskich, katolickich bądź prawosławnych feudałów i wojników, na stronę zwycięzców i ich religię Inalcik poświęcił cytowane już studium na temat timariotów chrześcijańskich; szczegółowiej tenże autor w monografii w języku tur.: *Fatih devri izerinde tetkikler ve vesikalar* (Studia i dokumenty o epoce Zdobycy [= Mehmeda II]) *Türk Tarih Kurumu yayınlarından*, R. XI, seria III, nr 6, Ankara 1954, s. 137-184.

peoples and the Venetian state in Albania. The breakthrough in favor of the conquerors took place in 1479-1485, i.e. since the construction of the stronghold of Elbasan in the heart of the country, on the former route of Via Egnatia, till the moment when the rule of the Venetians was thrown off, which was marked by the conquest of the town of Scutari (Shkodra or Tur. Iskenderiye) by the Ottomans. The Ottoman possessions in Albania developed into unified territory soon after 1485; to be precise, in 1479-1485 (the latter date signifies that another record was taken in the country of the 'eagle's sons', this time in the north).

Representative data about the first permanent outpost of the Ottoman rule in Albania, the *sancak* Arvanid, for the region of Dibra are taken from the register reconstructed by an outstanding Turkish researcher H. Inalcik. On the basis of his analysis it is possible to identify a detailed administrative-political division of the *sancak* Arvanid at the time of its prosperity, as well as to define precisely the types of duties imposed on particular *vilayets*, *nahiye*, and villages. By taking into account all these data and the information contained in other cadastral registers one can claim that the fight between Scanderbeg and the Ottomans caused genuine catastrophe and havoc in the land of Albania, in particular in its central and northern parts. Hence, the income from the Albanian *sancaks* to the state treasury was quite insignificant till the times of Suleiman the Lawgiver. It does not mean, however, that the Albanian taxpayers were able to evade paying taxes or the tribute. Yet, it was a specific feature of the Albanian outposts of the Ottoman Empire that the Sultanate agreed to give up a large portion of the feudal rent to the Albanian *timariots*, among whom in the 15th century the dominant group were Christians, both Orthodox and Roman Catholic. The latter prevailed in the northern part of the country.